

بررسی محتوایی و سبکی نگاره‌های نسخه خطی مقامات حریری مکتب تبریز دوران

ایلخانی

چکیده

نگارگری ایرانی- اسلامی تجلی‌گاه جمال خداوندی است. اصول این هنر ملی در طی سده‌های متمادی به صورت زنجیروار به تکامل و پالایش رسیده است. جلوه‌گاه این هنر کتبی است که امروزه در آثاری (تعداد معدودی) به دست ما رسیده است. در حقیقت بن‌مایه نگارگری ایرانی- اسلامی همانا «کتاب» است و این امر نشانه‌ای از تقدس و احترام نسبت به کتاب و نوشتار در دین اسلام است. نخستین سبک منسجم نگارگری ایرانی، مکتب «نگارگری تبریز ایلخانی» یا «مکتب مغول» است. گروهی از نگاره‌های این مکتب ارتباطی مستقیم با دین دارند و جالب آنکه با توجه به تنوع و آزادی دینی در آن دوره از تاریخ ایران، نگاره‌ها نیز تجلی‌گاه قصه‌ها و داستان‌های مذهبی ادیانی چون بودایی، یهودی، مسیحی و اسلام بوده است. از جمله آثار قابل توجه در این دوران، نسخه‌های مقامات حریری است که از نمونه‌های با ارزش آن یکی نسخه نگهداری شده در کتابخانه بودلیان آکسفورد به تاریخ ۷۳۸/۱۳۳۷ و دو نسخه موزه بریتانیا به تاریخ‌های ۷۰۰/۱۳۰۰ و ۷۲۳/۱۳۲۳ است. حاصل بررسی نگاره‌های این ۳ نسخه و مقایسه آنها با نسخ خطی مقامات حریری در مکتب بغداد اولیه؛ نمودی عینی از مراحل تکمیل و تلفیق ویژگی‌های نگارگری استفاده بهینه از ویژگی‌های تمدن‌های وارد شده به ایران (چینی و بیزانسی) می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی محتوایی و سبکی نگاره‌های مقامات حریری دوره ایلخانی.
۲. مقایسه سبک و موضوع نگاره‌های مقامات حریری دوره ایلخانی با نگاره‌های مکتب بغداد اولیه.

سؤالات پژوهش:

۱. چه تعداد از نسخه‌های مقامات حریری در دوران ایلخانی مصور شده است؟
۲. نگاره‌های به دست آمده از لحاظ فرم، محتوا و ویژگی‌های سبکی دارای چه ویژگی‌هایی است؟

کلیدواژه‌ها: نگارگری، ایلخانی، مقامات حریری، مکتب تبریز، نسخه خطی.

مقدمه

مینیاتور یا نگارگری ایرانی هنری است در خدمت کتاب‌آرایی و تزیین کتاب و نسخه‌های دست‌نویس؛ اما این هنر دارای چهارچوب و قالبی مشخص و اصولی مدون است. فرم، فضا و رنگ سه جز جدایی‌ناپذیر این هنر است و نگارگری ایرانی هر چند که بیشترین معیارهای زیبایی‌شناختی‌اش برگرفته از هنر و تمدن ایرانی-اسلامی است، اما تنها در برخورد با هنر نقاشی تمدن‌های غنی چون چین و بیزانس به تکامل نهایی خود رسید. دست یافته و استادی از این سه ویژگی برای خلق جهان آرمانی خود بهره می‌گیرد.

با توجه به نمونه‌های اندک باقی مانده تا پیش از سده چهاردهم/هشتم این هنر، بیشتر در خدمت بیان روایات، اساطیر، افسانه‌های عامیانه و ... بود. اما در زمان ایلخانان به نوع مضامین برگزیده توجه جدی‌تر شد. در حقیقت در زمان ایلخانان مغول دین مبین اسلام در ایران به طور جدی در معرض خطر نابودی قرار گرفت و نگارگران چینی و بیزانسی هنر نقاشی را محملی برای تبلیغ ادیان بودایی و مسیحی قرار داده و هر کدام سعی داشتند امیران ایلخانی (حامیان هنری) را به سوی خود جلب کنند. به این ترتیب مضمون‌ها و شرح داستان‌های بودایی و مسیحی در آثار این دوره فراوان دیده می‌شود. در این میان هنرمندان و نگارگران ایرانی مسلمان نیز بی‌کار نبوده و به خلق نگاره‌هایی با مضامین مذهبی و شرح قصه‌ها و روایات همت گماشتند.

در میان نسخه‌های خطی بجامانده از این دوران، مقامات حریری منبع سرشاری در حوزه ادبیات و نگارگری است تا جایی که نگاره‌های ظریف و تابلوهای آن بخشی از میراث ماندگار نگارگری اسلامی-ایرانی تشکیل می‌دهد. این نسخه علاوه بر مکتب بغداد در دوران ایلخانی، در سال‌های ۷۰۰/۱۳۰۰، ۷۲۳/۱۳۲۳ و ۷۳۸/۱۳۳۷ دوباره مصور شده است. در این مقاله با توجه به سیر تکاملی هنر نگارگری اسلامی از مکتب بغداد تا دوره ایلخانی، ابتدا ویژگی‌های سبکی نگارگری در عصر ایلخانان مورد بررسی قرار گرفته، سپس ضمن معرفی کتاب مقامات حریری و آشنایی با نسخه‌های مصور شده آن به بررسی تکنیکی و محتوایی نگاره‌های به دست آمده از دوران ایلخانی می‌پردازیم.

پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته‌ی تحریر در آمده است و برآن است تا با واکاوی دقیق نگاره‌های نسخه خطی مقامات حریری، تحلیلی نو از سبک شناسی و محتوای نگاره‌های موجود در این نسخه ارائه دهد.

نتیجه‌گیری

مقامات حریری، کتابی است که به زبان عربی نگاشته شده و ابتدا در مکتب بغداد و در مرکز خلافت عباسیان مصورسازی شده و متأثر از فرهنگ مردمان زمان خود، سرزمین عراق، است و سعی در به تصویر کشیدن زندگانی و علایق مردمان آن زمان دارد. از آن روی که بغداد در میان دو تمدن بزرگ ایران در شرق و امپراطوری بیزانس در غرب قرار داشت. آثار آن زمان متأثر از این دو فرهنگ بوده و وجوه مشترک هنر ساسانی، مانوی و بیزانسی همراه با نموده‌های اسلامی در آثار به وضوح قابل مشاهده است. پس از سقوط عباسیان و ورود ایلخانان مغول به کشور که به همراه خود فرهنگ سرزمین شرق دور، چین را به عاریت آورده بودند، نگارگری صحنه رویارویی هنر فرهنگ‌هایی مختلف شد و با هوش و

درایت و ذوق و قریه هنرمندان نگارگر، مکتبی با تلفیق و استفاده بهینه از ویژگی‌های این تمدن‌ها در شهر تبریز آغاز به کار نمود.

آثار بدست آمده از نسخ مقامات حریری که دوران ایلخانی مصور شده‌اند، نمودی عینی از مراحل تکمیل و تلفیق این ویژگی‌ها بوده است. از جمله در نسخه محفوظ در موزه بریتانیا مورخ ۷۰۰/۱۳۰۰ که مربوط به اوایل حکومت ایلخانان است نشان و متأثر از فرهنگ دوران ماقبل ایلخانی، یعنی مکتب بغداد دارد اما ویژگی‌ها و زیبایی‌های آن دوران را به همراه ندارد. چرا که شتابزدگی و بی‌دقتی در ارائه آثار، آن را به نمونه‌ای از یک هنر ابتدایی بدل کرده است که البته شاید به درستی حامل ویژگی‌های دوران خاصی نباشد.

از دیگر نمونه‌های مصور نسخ مقامات حریری، نسخه مصور مقامات محفوظ در کتابخانه بودلیان آکسفورد مورخ ۷۳۸/۱۳۳۷ است که نمودهایی از ویژگی‌های تکمیل شده مکتب تبریز را داراست. طراحی‌ها و نگاره‌های این نسخه متأثر از وقایع و فرهنگ آن زمان است. وجود چهره‌هایی شبیه به چهره‌ی چینی‌ها نوع طراحی نقش‌مایه‌ها و ویژگی برگرفته از اشکال گل‌ها و گیاهان بر روی جامه‌ها و وجود هاله‌های گرد بر دو سر افراد به ترتیب متأثر از فرهنگ‌های چین، ایران و بیزانس است که در این نسخه به خوبی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. این نسخه از مقامات نشان از آثار و ویژگی مکتبی دارد که در حال تکمیل است و گویای آن است مکتب تبریز در آغاز راهیست که در دوران‌های بعد به شکوفایی برجسته‌ای دست می‌یابد.

مقایسه نسخه‌های مشابه مقامات حریری از این دو مکتب، نیز نشان از پیشرفت هنر نگارگری در طراحی و ترکیب بندی اجزاء تصویر در منطقه بین‌النهرین و عراق کنونی دارد که پس از ورود اعراب و تشکیل حکومت اسلامی با نام عباسیان، آغازگر اولین قدم‌ها در جهت تکامل هنر کتاب‌آرایی و نگارگری است.

منابع

کتابها

- ابراهیمی حریری، فارس. (۱۳۸۳). مقامه نویسی در ادب فارسی، تهران: دانشگاه تهران.
- افتخار جوادی، علاءالدین. (۱۳۶۳). ترجمه کهن مقامات حریری، تهران: چاول.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۱). دین و دولت ایران در عهد مغول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بینیون، لورنس، ویلکنسون، ج. و.س، گری، بازیل. (۱۳۶۷). سیر تاریخ نقاشی ایران، محمد ایرانمنش، تهران: امیرکبیر.
- پاکباز، روئین. (۱۳۸۸). نقاشی ایران از دیرباز، تهران: زرین و سیمین.
- تجویدی، علی اکبر. (۱۳۸۳). نقاشی ایران، ترجمه عربعلی شروه، تهران: نشر دنیای نو.
- حریری، ابومحمد قاسم. (۱۳۶۵). مقامات حریری، به تصحیح علی رواقی، تهران: مؤسسه فرهنگی شهید رواقی.
- ذکاوئی قراگوزلو، علیرضا. (۱۳۶۴). بدیع الزمان همدانی، و مقامات نویسی، تهران: اطلاعات.
- رایس، دیوی. (۱۳۷۵). هنر اسلامی، ماه ملک بهار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- شریفزاده، سید عبدالمجید. (۱۳۷۵). تاریخ نگارگری در ایران، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۷). سبک‌شناسی نثر، تهران: نشر میترا.
- عکاشه، ثروت. (۱۳۸۰). نگارگری اسلامی، مترجم: غلامرضا تهامی، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- کنبای، شیلا. (۱۳۸۹). نگارگری ایرانی، مترجم مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- گری، بازیل. (۱۳۶۹). نقاشی ایرانی، عربعلی شروه، تهران: عصر اندیشه.
- معین، محمد. (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی، ج ۵، تهران: انتشارات امیرکبیر.

مقالات

- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۴). نگاهی به هنر نگارگری ایران، فصلنامه هنر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره ۱۸، ۱۰-۱۸.
- هادی، محمد. (۱۳۶۸). مروری بر مکاتب مینیاتور ایران (۱) مکتب تبریز، فصلنامه هنر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شماره ۱۸، ۲۵-۳۰.

سایتها

۱. www.hawzah.net/hawzah/magazines/magart، ۸۷/۱/۱۸، ۱۰:۳۰
۲. www.topiranian.Com/maghalat/archives/۰۰۳۷۱۱.html، ۸۷/۱/۱۸، ۱۰:۴۰
۳. www.islamic-art.net/blog/archives/۲۰۰۵۰۷.php، ۱۸۷/۱۷، ۱۰:۲۰